ТЕРМИЗ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA’LIM

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

Илмий-инновацион журнал

Jurnal OAK Rayosatining 2022-yil 30-sentabrdagi 325/6-son qarori bilan filologiya fanlari bo‘yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro‘yxatiga kiritilgan

2021-yildan buyon nashr etiladi

2026 / № 3.1–3

Termiz – 2026

Muassis:
Termiz davlat universiteti

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA'LIM

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

ILMIY-INNOVATSION JURNAL

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan 2020 yil 19 oktyabrda 1122 raqami bilan ro'yxatga olingan. Matnlarda foydalanilgan misol, ko'chirma va ma'lumotlar aniqligi uchun mualliflar javobgardir. Jurnaldan ko'chirib bosilganda manba qayd etilishi shart.

Bosishga ruxsat etildi: 20.06.2026
Qog'oz bichimi: 70x85
Bosma tabog'i: 5.94
Ofset bosma. Ofset qog'ozi
Adadi: 100
Bahosi kelishilgan narxda
Buyurtma: 155-son

«TerDU bosmaxonasi»da chop etildi
Termiz shahri, Barkamol avlod ko'chasi, 43-uy

Tahririyat manzili:
190111, Termiz shahri,
Barkamol avlod ko'chasi, 43.
Telefon: +998990 377 77 23,
+99895 986 07 77

E-mail:
philologicalresearch@umail.uz

Rasmiy sayt:
https://journaltersu.uz

BOSH MUHARRIR:
Abduqodir TOSHQULOV,
iqtisodiyot fanlari doktori, professor

TAHRIR HAY'ATI:

Bekpo'lat Umurqulov, filologiya fanlari doktori, professor (bosh muharrir o'rinbosari)
Shoxista Maxmaraimova, filologiya fanlari doktori, professor (mas'ul muharrir)
O'ral Xoliyorov, f.f.f.d. (PhD), dotsent (O'zbekiston)
Olmos Ulviy Binnatova, f.f.d., professor (Ozarbayjon)
Karl Rayxl, f.f.d., professor (Germaniya)
Vali Savash yelok, f.f.d., professor (Turkiya)
Dorota Silviya, f.f.f.d. (PhD), dotsent (Polsha)
Zabita Mahammad qizi Teymurlu, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent (Ozarbayjon)
Tarana Imomverdi qizi Xojieva, filologiya fanlari doktori, professor (Ozarbayjon),
Muslihiddin Muhiddinov, f.f.d., professor (O'zbekiston)
Ibodulla Mirzayev, f.f.d., professor (O'zbekiston)
Abdi Mamatov f.f.d., professor (O'zbekiston)
Suyun Karimov f.f.d., professor (O'zbekiston)
Muhammadxon Hakimov, f.f.d., professor (O'zbekiston)
Nafas Shodmonov f.f.d., professor (O'zbekiston)
Dilmurod Quronov, f.f.d., professor (O'zbekiston)
Murodqosim Abdiyev, f.f.d., professor (O'zbekiston)
Baxtiyor Mengliyev, f.f.d., professor (O'zbekiston)
Normat Y o'ldoshev, f.f.d., dotsent (O'zbekiston)
Baxtiyor Xolmuxamedov, f.f.d., dotsent (O'zbekiston)
Bobonazar Murtazayev, f.f.n., dotsent (O'zbekiston)
Asqar Eshmo'minov, f.f.d., professor (O'zbekiston)
Obidjon Shofiyev, f.f.f.d. (PhD), dotsent (O'zbekiston)
Zafar Umurqulov, f.f.d., dotsent (O'zbekiston)
Nurali Amonturdiyev, f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)
Hakim Ahmedov, f.f.f.d., dotsent (O'zbekiston)
Abdulla Xudoyqulov, f.f.f.d., dotsent (O'zbekiston)
Ahad Shukurov, f.f.f.d., dotsent (O'zbekiston)
Eshnazar Jabborov, f.f.f.d., dotsent (O'zbekiston)
Abdumurod Arslonov, f.f.f.d., dotsent (O'zbekiston)
Sirojiddin Turdimurodov, filologiya fanlari doktori, dotsent (O'zbekiston)
Umida Raximova, f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)
Gulchehra Begmatova, f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)
Nargis Qurbonazarova, filologiya fanlari doktori, dotsent (O'zbekiston)
Muyassar Xolova, f.f.f.d., dotsent (O'zbekiston)
Shoira Omonturdiyeva, f.f.d., dotsent (O'zbekiston)
Sherzod Turdiqulov, f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)
Alibek Omonturdiyev, f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)
Humayun Nadim Muhammad, f.f.f.d., dotsent (O'zbekiston)

Texnik muharrir: Bahodir To'raliyev

Учредитель:
Термезский государственный университет

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA'LIM
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

НАУЧНО-ИННОВАЦИОННЫЙ ЖУРНАЛ

Зарегистрировано Агентством информации и массовых коммуникаций при Администрации Президента Республики Узбекистан от 19 октября 2020 года под номером 1122.

Авторы несут ответственность за точность приведенных в текстах примеров, отрывков и данных. Необходимо указывать источник при копировании из журнала.

Разрешено к печати: 20.06.2026
Размер бумаги; 70x85
Печатный лист: 5.94
Офсетная печать: Офсетная бумага
Тираж: 100. Цена договорная
Заказ: 155

Печатано в «Типографии ТерГУ»
ул. Баркамол авлод 43, г. Термез

Адрес редакции:
190111, г.Термез, ул. Баркамол авлод, 43.
Телефон: +998990 377 77 23, +99895 986 07 77

E-mail:
philologicalresearch@umail.uz

Официальный сайт:
https://journaltersu.uz

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:
Абдукадир ТАШКУЛОВ,
доктор экономических наук, профессор

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Бекпулат Умуркулов, доктор филологических наук, профессор (зам. главного редактора)
Шохиста Махмараимова, доктор филологических наук, профессор (ответственный редактор)
Урал Холияров, ф.ф.ф.д. (. PhD), доцент (Узбекистан)
Олмос Улвий Биннатова, д.ф.н., профессор (Азербайджан)
Карл Райхл, д.ф.н., профессор (Германия)
Вали Саваш Елок, д.ф.н., профессор (Турция)
Дорота Сильвия, PhD, доцент (Польша)
Забита Магомед кызы Теймурлу, доктор философии по филологии, доцент (Азербайджан)
Тарана Имамверди гызы Хаджиева, доктор наук, профессор (Азербайджан)
Муслихиддин Мухиддинов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Ибодулла Мирзаев, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Абди Маматов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Суюн Каримов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Мухаммадхон Хакимов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Нафас Шодмонов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Дилмурод Куронов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Мурадкасим Абдиев, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Бахтиёр Менглиев, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Нормат Юлдашев, д.ф.н., доцент (Узбекистан)
Бахтиёр Холмухамедов, д.ф.н., доцент (Узбекистан)
Бобоназар Муртазаев, к.ф.н., доцент (Узбекистан)
Аскар Эшмуминов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Обиджон Шофиев, д.ф.ф.н. (PhD), доцент (Узбекистан)
Зафар Умуркулов, д.ф.н., доцент (Узбекистан)
Нурали Амонтурдиев, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Хаким Ахмедов, д.ф.ф.н., доцент (Узбекистан)
Абдулла Худайкулов, д.ф.ф.н., доцент (Узбекистан)
Ахад Шукуров, д.ф.ф.н., доцент (Узбекистан)
Эшназар Джаббаров, д.ф.ф.н., доцент (Узбекистан)
Абдумурод Арслонов, д. ф.ф.н., доцент (Узбекистан)
Сирожиддин Турдимуродов, доктор наук, доцент (Узбекистан)
Умида Рахимова, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Гульчехра Бегматова, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Наргис Курбаназарова, доктор наук, доцент (Узбекистан)
Муяссар Холова, д.ф.ф.н., доцент (Узбекистан)
Шаира Амонтурдиева, д.ф.н., доцент (Узбекистан)
Шерзад Турдикулов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Алибек Омонтурдиев, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Хумаюн Надим Мухаммад, д.ф.ф.н., доцент (Узбекистан)

Технический редактор: Баходир Туралиев

Institutor:
Termez State University

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA'LIM

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

SCIENTIFIC-INNOVATIONAL JOURNAL

Registered by the Agency for Information and Mass Communications under the President's Administration of the of the Republic of Uzbekistan on October 19, 2020 under number 1122.

The authors are responsible for the accuracy of the examples, passages and data provided in the texts. The source must be specified when copying from the journal.

Approved for printing: 20.06.2026
Size of the paper: 70x85
Printed sheet: 5.94. Offset printing.
Offset paper. Circulation: 100
Price is negotiable
Order: 155. Printed at the «Printing House of the TerSU»
43, Barkamol avlod str. Termez city.

Address of Editorial Office:
190111, Barkamol avlod str., 43,
Termez city.
Phone: +998990 377 77 23,
+99895 986 07 77

E-mail:
philologicalresearch@umail.uz

Official website:
https://journaltersu.uz

EDITOR IN-CHIEF:
Abdukodir TASHKULOV,
doctor of economic sciences, professor

EDITORIAL BOARD:

Bekpulat Umurkulov, doctor of philological sciences, professor (Uzbekistan) (deputy chief editor)
Shohista Makhmaraimova, doctor of philological sciences, professor (Uzbekistan) (editor-in-chief)
Ural Kholiyorov, Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor (Uzbekistan)
Olmos Ulviy Binnatova, doct.of philol. sciences, professor (Azerbaijan)
Karl Rayxl, doct.of philol. sciences, professor (Germany)
Vali Salvash Elok, doct. of philol. sciences, professor (Turkey)
Dorota Silvia, PhD, associate professor (Poland)
Zabita Magomed kyzy Teymurlu, Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor (Azerbaijan)
Tarana Imamverdi gizi Khadzhieva, Doctor of Sciences, Professor (Azerbaijan)
Muslihiddin Mukhiddinov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Ibodulla Mirzaev, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Abdi Mmatov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Suyun Karimov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Muhammadkhon Khakimov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Nafas Shodmonov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Dilmurod Kuronov, doct. of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Muradkasim Abdiyev, doct. of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Bakhtiyor Mengliev, doct. of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Normat Yuldashev, doct. of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)
Bakhtiyor Kholmukhamedov, doct. of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)
Bobonazar Murtazaev, cand.of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)
Askar Eshmuminov, doct. of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Obidjon Shofiev, PhD, associate professor (Uzbekistan)
Zafar Umurkulov, doct. of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)
Nurali Amonturdiev, PhD (Uzbekistan)
Hakim Akhmedov, Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor (Uzbekistan)
Abdulla Khudaykulov, Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor (Uzbekistan)
Ahad Shukurov, Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor (Uzbekistan)
Eshnazar Jabbarov, Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor (Uzbekistan)
Abdumurod Arslonov, Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor (Uzbekistan)
Sirojiddin Turdimurodov, Doctor of Sciences, Associate Professor (Uzbekistan)
Umida Rakhimova, Doctor of Philosophy in Philology (Uzbekistan)
Gulchekhra Begmatova, Doctor of Philosophy in Philology (Uzbekistan)
Nargis Kurbanazarova, Doctor of Sciences, Associate Professor (Uzbekistan)
Muyassar Kholova, Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor (Uzbekistan)
Shoira Omonturdiyeva, doct. of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)
Sherzod Turdikulov, Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor (Uzbekistan)
Alibek Omonturdiev, Doctor of Philosophy in Philology (Uzbekistan)
Humayun Nadim Muhammad, Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor (Uzbekistan)

Technical editor: Bakhodir Turaliyev

МУНДАРИЖА

TILSHUNOSLIK

LUTFULLAYEVA DURDONA
Lisoniy assotsiatsiyalarda milliy tafakkurning voqelanishi
(Vatan assotsiativ maydoni misolida) 7

MIRZAYEV IBODULLA
Xomskiyning “Til va ong” asari, generativ tilshunoslik konsepsiyasi
va professor Baxtiyor Mengliyevning tarjimonlik mahorati....10

ҚУРОНОВ ДИЛМУРОД
Бадиий диалог таржимасида коммуникатив вазиятни тўғри англаш зарурати
(Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз» романининг янги русча нашри мисолида) 16

ЧЎТМАТОВ ЖЎРАБЕК ОМОНОВИЧ
«Ҳикмат» сўзининг араб лексикографик манбалари асосидаги лексик-семантик таҳлили.... 19

ЧОРИЕВ ТАВАККАЛ РАВШАНОВИЧ
Абдураҳмон Жомий ва Алишер Навоий идиостилида
«Саг//ит» концептининг лингвопоэтик хусусиятлари....25

UMURQULOV ZAFAR BEKPO‘LATOVICH
Alisher Navoiy ijodida so‘z qadri va nutq odobi talqini....34

UBAYDULLAYEV ALISHER ABDUSALOMOVICH
Ogahiy tarjimasidagi asarlar leksikasining tarixiy-etimologik tahlili
(“Axloqu-l-Muhsiniyn” asari misolida) 37

IBRAGIMOV SHEXROZBEK TO‘LQINJON O‘G‘LI
Tashbih va epitetlarning pragmatik talqini: tarjimada ekspressivlik va
stilistik ekvivalentlik....41

IBRAGIMOV JASURBEK TULKINJON O‘G‘LI
Jangovorlik, jasorat va jismoniy kuchga oid epitetlar
(“Beowulf” ingliz eposi misolida)....47

NAZAROVA ZIYODA KATTAYEVNA
Frazeologizmlarning yondosh birliklar bilan o‘zaro aloqasi 51

QOBILOV MIRZIYO ESHNOZAR O‘G‘LI
O‘z qatlamga oid antroponimlar tasnifi 55

ISRAILOVA SAODAT TURAPOVNA
Rang komponentli birliklarning mental birliklarda aksi....58

RO‘ZIMATOVA DILNOZA
Rasmiy munosabatlarda murojaat birliklarining shaxs ijtimoiy maqomining ifodalanishi....62

XUSANOVA NAFISA ZOKIRJON QIZI
Ertak janrida dialogning strukturaviy va funksional poetikasi
(Ingliz va o‘zbek xalq ertaklari misolida)....65

XABIBULLAYEVA FAZILAT XABIBULLO QIZI
“Boburnoma”dagi saroy-ma’muriy xizmat unvonlarining inglizcha tarjimalarda berilishi 69

MUSTAFAYEV ELYOR ODIL UGLI
Theoretical foundations for the classification of phraseological units in english 73

МУНДАРИЖА

TURSUNOVA DILSHODA XOLDIN QIZI
“O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da qurol-aslaha nomi bilan bog‘liq folklorizmlar 77

YAVKOCHEVA FERUZA HUSAN QIZI
Types of english speech-language pathology dictionaries according to semantic relations 81

SHUKUROV RAHMATILLO MIRZATILLAYEVICH
Farg‘ona viloyati tarixiy oykonim, gidronim va oronimlarining leksik-semantik tasnifi hamda sotsiolingvistik tahlili 86

XALIQULOVA MUSHARRAF EGAMNAZAR QIZI
Maqol lingvistik, kognitiv va madaniy fenomen sifatida 90

O‘RAZOV ALISHER DONIYOROVICH
O‘zbek tilida substantiv leksemalar semantik shajarasining ifodalanishida pragmatik omillar 93

DJURAYEVA MAXBUBA USMANOVNA
Emotsiya, konsept va emotsional konsept tushunchalarining lingvistik talqini 96

ADABIYOTSHUNOSLIK

ABDULLAEV RAMAZON
Муиззий ва Ҳофиз шеъриятида адабий таъсир ва ижодий ворислик. 99

ARSLONOV ABDIMUROD KAROMATOVICH
“Qisasi Rabg‘uziy” asari poetikasi va badiiy-estetik xususiyatlari xususida.....104

АЛИМАРДОН ҲАЙИТОВ
Али Қушчининг ўғли ҳам олим бўлган.....108

DR. DONIYOR K. KELDIYOROV
Wounded memory and hybrid identity in Khaled Hosseini’s the kite runner.....112

IBRAGIMOV JAVOHIR TO‘LQINJON O‘G‘LI
Harold Lambning “Tamerlane: the earth shaker” romanida amir temur xarakterining badiiy ifodasi 116

RAXIMOVA UMIDA SOLIYEVNA
Ona obrazining ramziy va mifopoetik talqini: inglizzabon va o‘zbek adabiyoti misolida 121

MNAJATDINOVA MAKARYA
Hozirgi qoraqalpoq xotin-qizlar lirikasida psixologik metamorfoza 126

JIENBAEV MUSA AZATBAEVICH
XX-XXI asr lirikasida Odissey obrazining transformatsiyasi.....130

RADJABOVA MUXTASAR DAVRANBEKOVNA
Arab tilida talabalarning yozuv malakasini rivojlantirishda o‘yin texnologiyalarining tatbiqi.....134

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2026; 9
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

«ҲИКМАТ» СЎЗИНИНГ АРАБ ЛЕКСИКОГРАФИК МАНБАЛАРИ АСОСИДАГИ ЛЕКСИК-СЕМАНТИК ТАҲЛИЛИ

Чўтматов Жўрабек Омонович,
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
Сурхондарё ҳудудий бўлими катта илмий ходими,
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори

Тушунча ва ғоялар тарихида марказий ўринлардан бирида турувчи «ҳикмат» тушунчасининг мукаммал ва ҳақиқий мазмун-моҳиятини англаш, энг аввало, унинг лексикографик илдизлари ва луғавий маъно қатламларини аниқлаштиришни талаб этади. Чунки айнан луғат тушунчанинг таяниш лозим бўлган дастлабки асосини тақдим этади ва ҳаракат майдонини белгилаб беради.

Таъкидлаш лозимки, Ҳаким Термизий ҳар бир нарсанинг асосини англашда ёки билиш назариясида (эпистемология) луғат илми алоҳида ўрин тутишини таъкидлайди. Зеро, исмлар – ашёларнинг моҳиятига далолат қилади. Термизийга кўра, Парвардигор ибодатининг аввали илмдир. Агар билсанг, танийсан. Танисанг, ибодат қиласан. Илмларнинг бари эса ҳарфларда (яъни улар орқали намоён бўлади). Илм – маънолар аломати. Маъноларда эса изҳор қилиш мақсад қилинган ашёларнинг ўзи – моҳияти бор. Илм ўзидаги нур (илм нури) билан нутқ ва ёзув орқали ўша махфий- яширин маъноларга далолат қилади[1].

Бу жиҳатдан луғавий маънолар ўзи далолат қилаётган нарсаларнинг моҳияти ва ғоявий томонларини ҳам қамраб олади. Бошқача айтганда, унинг ҳикматига ҳам далолат қилади.

Албатта, илмга айланиш айнан сўз ва луғат орқали кечиши маълум ва машҳур ҳолатдир. Термизий «илм»нинг «исм»да, унинг эса ҳарфларда эканини айтади. Одам алайҳиссалом ҳижо ҳарфлари билан ҳамма нарсани бир-биридан фарқлаган. Аллоҳ исмларни Одам алайҳиссаломга ўргатган («Ва У Одамга исмларнинг барчасини ўргатди» (Бақара, 31). Зеро, исмлар – борлиқнинг ишоратларидир. Унинг илк ўргатган исми эса Ўз исми бўлган Аллоҳдир. Бошқа ҳамма исмлар бу асл исмга таянади[2]. Ана ўша исмлари ўргатилган «барча нарса» илмдир. «Барча нарса» жумласида 'тарқоқлик' эмас, 'жамлаш' ва 'боғлаш' маъноси ғолиб. Аслида мана шу боғланиш ва жамланиш «илм»дир. «Барча нарса»ни боғловчи ва жамловчи жиҳат эса «ҳикмат»дир. Термизий таъбири билан айтганда эса, «Ҳар бир илмнинг ҳикмати бор»[3].

Мана шу – Термизийнинг «илм» борасидаги асл ёндашуви. «Исм» – «илм»нинг асоси эканлиги маълум. Бу дунёда «исм»сиз нарса йўқ. Масалан, кимёда янги модда кашф этилса, унга ном(исм) берилади. Акс ҳолда у «илм» шаклига кирмайди. Ўрганиш жараёни ҳам ана шу «исм»ларга таянади ва «номлаш» билан давом этади ва шу билан тугайди. Шу маънода бу ўриндаги «илм» барча соҳаларни қамраб олади. Шу тарзда Термизий каби шахслардаги «илм» талқинига кенгроқ қараш лозим. Бу ўринда дастлаб ўргатилган «исм»нинг Аллоҳ бўлгани эса илмнинг манбаи, хулосаси, асл мақсади олийлиги, масъулияти улуғлиги, яъни 'илоҳиётга боғланиши' маъносидадир.

Шунинг учун "ҳикмат" масаласи муҳокама қилинар экан, араб тилидаги ушбу сўзнинг луғавий маъноси муҳим аҳамиятга эга. Масала шундаки, унга нега айнан шу ном берилган ёки танланган? Бошқа ном ишлатилмаган? Демак, "ҳикмат"нинг ҳикматини англаш учун ҳам унинг луғавий маънолари дастлабки муҳим асос бўлиб хизмат қиладики, бусиз ҳикматни англаш ва у ҳақидаги билимни намойиш қилишнинг ўзи имконсиз бўлиб қолади. Қуйида араб тилидаги ушбу сўзнинг араб тили мўътабар луғат манбаларида қилинган таҳлили билан танишилса, ҳикматнинг нафақат сермазмун сўз, балки бутун бошли тизим эканлиги ой-

[1] Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Али ибн Ҳасан ибн Бишр ибн Ҳорун Ҳаким Термизий. ал-Масоил ал-макнуна. – Қоҳира: Дор ат-турос ал-арабий, 1400/1980. – Б. 124.

[2] Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Али ибн Ҳасан ибн Бишр ибн Ҳорун Ҳаким Термизий. Илм ал-авлиё. – Қоҳира: Мактаба ал-ҳуррия, 1403/1983. – Б. 228-229.

[3] Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Али ибн Ҳасан ибн Бишр ибн Ҳорун Ҳаким Термизий. ал-Амсол минал-Китаби вас-Сунна. – Қоҳира: Дор ан-наҳза, 1395/1975. – Б. 87.

динлашади. Натижалар ва тасаввуримизга кўра эса, унинг маънолар оламидаги англами “ҳақиқат” сўзи каби жуда кенг бўлиб, қамров жиҳатдан нодир сўзлардандир.

1. Ҳукм. Барча манбалар қайд этишича, «ҳикмат» сўзининг луғатдаги маъноси «ҳукм»дан олинган. Айни вақтда «ҳукм» «ҳикмат»ни тушунишдаги асосий ўзакдир. «Ҳукм» «ҳикмат»нинг олий даражадаги самараси сифатида намоён бўлади. Луғат олимларига кўра, Ҳакам, Ҳакийм ва Ҳоким Аллоҳнинг сифатлари бўлиб, маъно жиҳатдан бир-бирига яқиндир. Ёки Ҳакам ва Ҳакийм Аллоҳнинг исмларидан бўлиб, у Ҳоким маъносидадир, бу эса Қозий (ҳукм қилувчи) демак. Ҳакимлик – энг афзал нарсаларнинг энг афзал илмлар билан бўлган маърифати, ҳикмат эса дақиқ сир-синоатларни яхши ўзлаштириб, уни юксак маҳорат (итқон) билан эгаллаш дея таърифланиши ҳам унинг самараси ва ўзаги ҳукм эканини кўрсатади. Зеро, ҳикмат айнан олганда маълум бир ҳол ва ҳайъатни ифодалайди, шу билан бирга ушбу ҳайъат ҳукмга яроқлиликка далолат қилади. Зеро, қодир ва қодийр, олим ва алийм сўзлари бир маънони ифодалагани каби ҳоким ва ҳакийм ҳам бир маънодадир. Аллоҳ ашёларга ҳукм қилиб, уларни мустаҳкамлаб, маромига етказади (يُحكم الأشياءَ ويُتقنها).

Қуръонинг «ҳаким»лик билан сифатланиши ҳам уни кишининг фойда ёки зарарига ҳукм қилиши – ҳоким бўлиши туфайлидир. Ёки бу Қуръон унда ихтилоф ва изтироб бўлмаган муҳкам сифатига эгалигига ишора. Ибн Аббос розияллоҳу анҳумодан ривоят қилинишича, у зот Қуръоннинг муҳкамини Пайғамбар алайҳиссалом даврида, ўн икки ёшлигида ўқиган. Бу ўриндаги «муҳкам» «мufассал» ҳам дейилиб, Қуръоннинг мансух оятлар учрамайдиган қисми учун номдир. Ёки уларда муташобеҳ бўлмай, ўзининг баёни ўзи билан маҳкам бўлиб, тушуниш учун ўзидан бошқа нарсага эҳтиёж йўқ. Шунинг учун бу қисм «муҳкам» ва «муфассал» дейилади.

Убай ибн Каъб розияллоҳу анҳудан ривоят қилинган ҳадисда:

إنّ مِنَ الشِّعْرِ حِكمَةً

«Албатта, шеърдан ҳикматлиси бор» (Инна минаш-шеъри ҳикматан) дейилса, Ибн Аббос ва Бурайда Асламий розияллоҳу анҳум ривоятларида:

إنّ مِنَ الشعرِ حُكْماً

«Албатта, шеърдан ҳукм бўлгани бор» (Инна минаш-шеъри ҳукман) дейилади[1].

Луғат олимларига кўра, бу ўриндаги ҳукм ва ҳикмат жаҳолат ва бефаҳмликдан ман қилиб, улардан қайтарадиган фойдали каломдир. Ёки бу одамлар ундан фойда оладиган ваъз ва мисоллардир. Луғат олимлари:

الصَّمْتُ حُكْمٌ وقليلٌ فاعِلُهُ

«Сукут ҳукмдир, аммо уни қилувчи оздир»[2],

الخِلافةُ في قُرَيش والحُكْمُ في الأنصار

«Халифалик Қурайшда, ҳукм эса ансорларда»[3].

ривоятларини ҳам «ҳикмат» ва «ҳукм» маънодошлигига далил қилишган.

2. Қазо. Бу сўз маъноси ҳукм қилиш ва ишни битиришдир. Бу ўриндаги ҳукм умумий маънода бировга лозим бўлса-бўлмаса, бир ишнинг шундай ёки ундай эмаслиги тўғрисида ҳукм чиқаришдир. Айримлар эса бу адолат билан ҳукм қилишга қўлланилишини айтишади. Саҳиҳ ҳадисда мақтовли сифатлардан бири шундай қайд қилинади:

وَرَجُلٌ آتَاهُ اللَّهُ الحِكْمَةَ فَهُوَ يَقْضِي بِهَا...

“Аллоҳ бир кишига ҳикмат бериб, у ўша билан ҳукм (қазо) қилса...”.

Жоҳилият шоири Набиға (ваф. қ.ҳ. 18/604) дейди:

واحْكُمْ كحكْمِ فَتَاةِ الحَيِّ إذ نَظَرَتْ
إلى حَمَامٍ سِراعٍ وارد الثَّمَدِ

Маҳалла қизининг ҳукмидек ҳукм қилки,
қачонки у
Назар солди сувга келган шошқин кабутарларга.

Байтнинг маъноси шуки, маҳалла қизидек ҳаким бўл, яъни агар сўзласанг, бу аёл тўғри топгандек тўғри топки, у агар кабутарларга қараса, уларнинг адади борасида хато қилмайди. Демак, бу ўринда ҳар қандай вазиятда ва нозик дамларда ҳукм қилиш малакаси юқорилигига ишора қилинмоқда.

3. Ҳаким бўлмоқ. «Ҳакума» (حَكُمَ) феъли ‘ҳаким

[1] Абу Довуд Сулаймон ибн Ашъас ибн Исҳоқ ибн Башир Сижистоний Аздий. Сунан Абу Довуд. VII. – Байрут: Дор ар-рисола ал-оламийя, 2009. 5010-5012-рақамлар

[2] Абулфазл Жалолиддин Абдураҳмон ибн Абу Бакр Суютий. Жамъ ал-жавомиъ ал-маъруф би-жамиъ ал-кабир. XXIV. – Азҳар: Дор ас-саъода лит-тибаъа, 2005. 11236 ва 11238-рақамлар.

[3] Суютий. Жамъ ал-жавомеъ. 10716-рақам.

бўлмоқ’ни билдиради. Буни жоҳилият вақтида узоқ яшаган шоир Нимр ибн Тавлабнинг (ваф. 14/635) қуйидаги шеъри таъкидлайди:

وأَبْغِض بَغِيضَكَ بُغْضاً رُوَيْداً
إذا أنتَ حاوَلْتَ أن تَحْكُما

Ғазабинг ила секинроқ ғазаб қилгинки,
Агарки сен ҳаким бўлишга чоғланган эрсанг.

Бу ўриндаги «таҳкума» сўзи «ҳаким бўлмоқ» маъносида экани айтилган.

4. Фиқҳ. Келтирилган «Халифалик Қурайшда, ҳукм эса ансорларда» ривояти ҳукм ва ҳикматнинг фиқҳ маъносига ҳам далолат қилади, чунки ансорлардан Муъоз ибн Жабал, Убай ибн Каъб, Зайд ибн Собит ва бошқа фақиҳ саҳобалар етишиб чиққан.

Ҳаким Термизийга кўра, Аллоҳнинг сифат ва тадбирларини фиқҳ-ла – чуқур англаб етиш натижасида киши Аллоҳга боғланган ва уни таниган олим бўлади (ал-олим биллаҳ). Демак, унинг наздида, чуқур англаш натижасида киши ҳикматга етади ва қалби билан Аллоҳга боғланиб, ҳаким бўлади[1].

5. Ман қилиш. Арабларда «ҳакамту» (ҳукм қилдим) ва «аҳкамту» (маҳкамладим) (حَكَمْتُ وأَحْكَمْتُ) деса, ‘ман қилдим’ ва ‘қайтардим’ деган маънони ҳам билдиради. Шунинг учун «ҳоким» (حَاكِم) шу ном билан аталадики, у золимни зулмидан ман қилади. Луғат олими Асмаъийга (122-216/740-828) кўра, «ҳукумат»нинг (حُكُومَة) ҳам асли шу бўлиб, у кишини зулмдан қайтармоқдир. Эгарнинг «ҳакама»си (حَكَمَة) ҳам шундан бўлиб, темир сувлиқ шу ном билан аталади ва у жонивор тумшуғининг икки чети ва бурнидан ўраб-тутиб, уни тезлаб кетиш ва жаҳолатли ўзбошимчаликларидан сақлаб, минувчи эгасига хилоф қилишдан қайтаргани учун ҳам шундай дейилган.

Арабларнинг жоҳилият давридаги шоири Лабид ўз шеърида қиличга нисбатан «аҳкама» сўзини ишлатганида унинг қайтаришини (رد) ёки қўриқлашини (إحراز) назарда тутган. Агар бирон нарсага нисбатан «ҳакама» ёки «аҳкама» феъли ишлатилса, унинг фасоддан ман қилинишини билдиради (حَكَمَ الشيء وأَحْكَمَهُ). Шеърда: «Эсипастларингизни иҳком қилингиз» (أَحْكِمُوا سُفَهَائكم) дейилади, яъни уларни қайтариб, ман қилиб, уларга кифоя қилингиз. Иброҳим Нахаъий дейди: «Етимни ўз болангни таҳким қилганингдек таҳким қил» (حَكِّم اليَتِيْمَ كما تُحَكِّمُ وَلَدَكَ), яъни уни ўз болангни асраганингдек фасоддан асраб, ислоҳ эт. Шунинг учун «таҳким» (تَحْكِيْمُ) ва «иҳком» (إحْكَام)нинг бирон нарсадан ман қилиш маъноси ҳам бор. Нахаъийнинг сўзи ‘ҳукм қилиш’ маъносида бўлиши ҳам мумкин, унда бу сўз маъноси ‘адолат билан ҳукм қилиш’ ва бу билан фасоддан ман этишдир. Агар «ҳакама» (حَكَمَ) ва «аҳкама» (أَحْكَمَ) сўзлари «дан» (عن) қўшимчаси билан келса, бирон нарса ва ишдан қайтишни ҳам билдиради.

Шу тарзда «ҳакам» (حَكَمُ) сўзи «ҳоким» (حاكم)ни, «ҳакама» (حَكَمَةُ) эса «қозилар» (قضاة)ни ҳам билдиради. Ёши улуғ кишига эса «ҳакам» дейилади.

6. Муҳакка(и)м – ўзига ҳукм эта олиш, ўзини бошқара олиш, ҳукмга лойиқ бўлиш (مُحَكَّم). Луғат олимлари қуйидаги ривоятни келтиришади:

إن الجنة للمُحَكّمين

«Албатта, жаннат муҳакка(и)млар учундир».

Ушбу ривоят ҳадис манбаларида учрамайди, балки луғат олимлари асарларида санадсиз тарзда ҳадис сифатида келтирилади.

Бу сўз «муҳаккам» ёки «муҳакким» тарзида ўқилиши мумкин. Агар биринчиси бўлса, душман қўлига тушганда куфр, ширк ёки ўлимни танлашга тўғри келганда ўлимни танлаган киши, иккинчиси бўлса, нафсига инсоф қилган кишидир. Бу Қуръондаги Ухдуд аҳли қиссасида келган бўлиб, улар куфр ва қатл танловида қатлни танлашган.

Каъбул Аҳбордан қилинган ривоятда айтилишича, жаннатда бир уй борки, унга пайғамбар, ё сиддиқ, ё шаҳид ёки нафсига муҳакким киши киради.

Ана шу «муҳаккам» сўзи ҳикмат нисбат бериладиган мужарраб шайх – тажрибали қари кишига ҳам айтилади. Агар «мужарраб» бўлса, уни ҳодисалар тажрибадан ўтказгани, «мужарриб» бўлса, у кўп нарсаларни тажриба қилгани англашилади ва иккиси бир маънони билдириши мумкин.

«Муҳакким» «муҳаддис» – ‘сўзловчи’ маъносида ҳам келган. Тарафа ибн Абднинг (тахм. ҳ. қ. 60-86/538-564) шеърида шундай келади:

لَيْتَ المحَكِّمَ والمَوْعُوظَ صَوْتُكُما
تَحْتَ التُّرابِ إذا مَا الباطِلُ انْكَشَفا

Муҳакким (сўзловчи) ва ваъз қилинувчи, кошки иккингизнинг овозингиз
Тупроқ остидан келса, қачонки ботил юзага чиқиб, очилганда.

[1] Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Али ибн Ҳасан ибн Бишр ибн Ҳорун Ҳаким Термизий. Таҳсилу назоирил-Қуръон. – Қоҳира: Матбаъа ас-саъода, 1389/1969. – Б. 108.

Бу луғавий маъно ҳикмат ўзини бошқара олишнинг юксак даражасини ҳам намойиш этишини ифодалайди.

7. Адл-адолат. Ҳикмат – адолатдир. Ҳаким киши – одил киши. Қазода адолат – ҳукм сўзининг маъносига ишора қилади.

8. Маромига етказиш (итқон). Иҳком (إحْكَام) – ‘итқон’ (إتْقَان) маъносида ҳам бўлиб, ҳаким – ишларни яхшилаб, маромига етказиб (итқон ила) бажарувчидир. Агар: «Киши ҳакам бўлди» (حَكَمَ الرجلُ يَحْكُمُ حُكْمًا) дейилса, унинг ўзига мансуб маънода лозим бўлган ниҳоий – сўнг даражадаги мадҳга етишганини билдиради. Жоҳилият араб шоири Мирқош (ал-Акбар, ваф. ҳ. қ. 75/550) дейди:

يأْتِي الشَّبابُ الأَقْوَرينَ ولا

تَغْبِطْ أَخاك أن يُقالَ حَكَمْ

Икки барваста йигит келурки, сен
Биродарингга унинг ҳакамлик билан
сифатлангани учун ҳасад қилма.

9. Ишончлилик, мустаҳкамлик (وثَاق). Қачонки киши дини ва дунёсида унга зарар берадиган нарсалардан четланса: «Киши мустаҳкам бўлди» (اسْتَحْكَمَ الرَّجُل) дейилади. Бу нарса ёки ишга қўлланганда ҳам ишончлилик, маҳкамликни (وِثاق) билдиради.

10. Ҳилм. Ҳикмат ‘ҳилм’ маъносида ҳам келади, бу эса нафс ва табиатни ғазаб ҳаяжонидан забт ила тутиб туришдир. Ушбу маънода у адолатга яқин.

11. Илм. Луғат олимларига кўра, ҳикмат – илм ҳамдир. Масалан, Забидийга (ваф. 1205/1791) кўра, у нарсаларнинг уларнинг моҳиятига далолат қиладиган ҳақиқатини билиш ва шунинг тақозосига кўра амал қилишдир. Забидийга кўра, у шунинг учун илмий (назарий) ва амалийга бўлинади. У ақлий ва илмий қувват ҳайъати бўлиб, ўша илоҳий ҳикматдир. Яна унга кўра, Луқмонга берилган ҳикмат ҳам (Луқмон, 12) шариат аҳкомларига мувофиқ бўлган ақлий ҳужжатлардир. Яна дейиладики, ҳикмат – илм ва амал билан ҳақни топиш (исоба). Аллоҳдан бўлган ҳикмат барча нарсани энг мустаҳкам тарзда ижод қилиш, инсондан бўлгани эса уларни англаб, яхши ишлар қилишдир.

Жавҳарий (ваф. 393/1003) дейдики, ҳукм – илмдан бўлган ҳикматдир. Ҳаким – олимдир. Роғибга кўра, ҳукм маъно жиҳатдан умумийроқ. Ҳар бир ҳикмат ҳукмдир, лекин акси эмас. Бу «илм» ‘фиқҳ’ маъносига ҳам боғлиқ, юқорида ҳукмнинг ансорлар орасида эканлигига доир ривоят келтирилди ва бунга улардан чиққан фақиҳ саҳобалар далолат қилиши айтилди.

Умуман, илм ва ҳикматнинг ўзаро мутаносиблик масаласи алоҳида тадқиқот мавзусидир. Юқорида бунга қисман тўхтаб ўтилди. Бу ўринга муносиб бўлган қисқа тарзда баён қиладиган бўлсак, Ҳаким Термизийга кўра, ҳикмат – илмнинг ботинидир[1]. Яъни мағзи, моҳиятидир. Илм ҳикмат орқали илм даражасига эришади. Буни энг оддий мисол орқали келтирсак, жумладан, бирдан ўнгача санаш илм бўлса, уни кетма-кет тартибда (1,2,3...) санаш ҳикматдир.

12. Олийлик, қадр-қиммат, мартаба. «Ҳакама» (حَكَمَة) сўзи ҳайвонни жаҳолатдан ман қилувчи тизгинига, масалан отнинг сувлиғига ишлатилгани каби инсонга нисбатан ҳам ишлатилади ва юзининг олд қисми, ияк, жағ, тумшуқни билдиради[2]. Агар: «Аллоҳ кишининг ҳакамасини кўтарди» дейилса, унинг боши ва шаънини кўтаргани тушунилади. Умар розияллоҳу анҳудан қилинган ривоятда келишича, «Агар банда тавозе қилса, Аллоҳ унинг ҳакамасини кўтаради», яъни қадри ва мартабасини. «Унинг бизнинг наздимизда ҳакамаси бор» дейилса, ‘қадр’ тушунилади ва «фалончи олий ҳакамали» ҳам дейилади. «Ҳакама» инсон юзининг пастки қисми ҳам дейилади, худди ҳайвонлар юзининг пастки қисми билан бўлганидек. Уни тепа санаш эса иззатлиликдан киноя, чунки бошини хам қилиб юриш хорликка оид сифат. Санади яхши ҳадисда дейилади:

مَا مِنْ آدَمِيٍّ إِلَّا فِي رَأْسِهِ حَكَمَةٌ بِيَدِ مَلَكٍ ، فَإِذَا تَوَاضَعَ قِيلَ لِلْمَلَكِ ارْفَعْ حَكَمَتَهُ ، وَإِذَا تَكَبَّرَ قِيلَ لِلْمَلَكِ ضَعْ حَكَمَتَهُ

«Одам болаларидан бўлган ҳар бир кишининг бошида фариштанинг қўлида бўлган ҳакама бор. Агар у тавозе қилса, фариштага: «Унинг ҳакамасини кўтар» дейилади. Агар такаббурлик қилса: «Унинг ҳакамасини пастлат» дейилади»[3].

Маълум бўладики, бу ўринда маълум бир моддий аъзо орқали маънавий жиҳат ифода этилмоқда. Ҳайвонни тийиб турувчи мослама ва инсон юзининг бир қисми жаҳолатдан ман этиш

[1] Ҳаким Термизий. Таҳсилу назоирил-Қуръон. – Б. 107.

[2] ал-Қомус. Арабча-ўзбекча қомусий луғат. Неъматуллоҳ Иброҳимов, Абдулҳаким Орипов, Акмалжон Икромжонов, Абдулҳамид Зайриев. IV. – Тошкент: Ғофур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2017. I/654.

[3] Абулқосим Сулаймон ибн Аҳмад ибн Айюб Табароний. ал-Мўъжам ал-кабир. XX. – Мўсул: Мактаба ал-улум вал-ҳикам, 1983. 12939-рақам. Суютий. Жамъ ал-жавомеъ. 19210, 19435-рақамлар.

ва иззатни юксалтириш маъноларига олиб чиқилган. Бунда асл маъно қайси? Бизнингча, моддий маънолар маънавийсидан олинган, аксинча эмас, чунки бу ўриндаги ўзак ҳукм ва ҳикматдан экан, аслият ушбу маънога кўра бўлишини хулоса қилиш мумкин.

Манбаларда «жоҳилият вақтидаги араб ҳакимлари» (حُكّامُ العَرَبِ فِي الْجَاهِلِيَّةِ) жумласи учрайди ва уларга мисол сифатида Аксам ибн Сайфий (ваф. 9/630), Ҳожиб ибн Зурора, Робийъа ибн Мухошин, Замра ибн Замра, Ақроъ ибн Ҳобис (булар бани Тамимдан), Абдулмутталиб, Абу Толиб ва бошқа қабилаларнинг бир қатор ҳуккомлари тилга олинади. Аёл ҳакимлар (ҳакимат, ҳакима) ҳам бўлиб, Суҳр бинти Луқмон, Ҳинд бинти Қусс, Жумъа бинти Ҳобис ва Амр ибн Зарийбнинг қизи буларга мисолдир.

Умуман, хулоса қилиш мумкинки, арабларда ҳукм, иҳком, таҳким, ҳакам, ҳакама, ҳоким, муҳаккам-муҳакким, муҳкам ва бошқа шу каби сўзлар киши учун олий даражаларни ифодаловчи сифат бўлиб келган. Эътиборга олиш лозимки, ислом-дан олдин «ҳикмат» сўзи бевосита ишлатилган ўринлар ҳам учрайди. Арабларнинг жоҳилият давридаги шоири Аъший (ваф. 7/629) ҳам ўзининг муҳкама қасидасини «ҳакима (=ҳаким, ҳикматли) деб атайди:

وغَريبَةٍ تأْتي الملوكَ حَكِيمَةٍ
قد قُلْتُها ليُقالَ من ذا قالَها؟

Подшоҳларга нодир бир ҳикмат (ҳакима)ни келтирасан,
«Буни ким айтди» дейилиши учунки, уни мен сўйлаганман.

Жоҳилият даври шоири Заббон ибн Сайёр (ваф. ҳ. қ. 10/613) ва Нобиға (Зиёд) ғазотга чиқиш учун йўлга чиқишганда Нобиға кийимига қўнган бир чигирткадан шумланиб, ортига қайтади. Саломат ва ўлжа билан қайтган Заббон эса Набиға атаб ушбу байтларни айтади:

تخبّر طيرَهُ فيها زيادٌ ... لتُخبره وما فيها خَبيرُ

أقامَ كأنَّ لُقمانَ بنَ عادٍ ... أشارَ له بحكمته مشيرُ

Зиёд (Набиға) ўз шумланиши хабарини чигирткадан олишга уринди
Ваҳолангки, унинг ўзи бир бехабар
Чиқмасдан қолди (ғазотга) худдики унга
Луқмон ибн Од ўз йўл кўрсатувчи ҳикмати билан йўл кўрсатгандек[1].

Бу икки шеърда ҳикмат ақллар учун озиқ ва янгилик бўлган нодир бир маъно ва инсоннинг амалий фаолиятини тартибга солиб, унга йўл кўрсатувчи, киши эса унга бўйсунувчи ҳақиқат сифатида тақдим этилган. Ҳикматнинг бу каби олий мақсадларда ишлатилиши эса ушбу сўзнинг маънолари четдан ўзлашган тушунчалар эканлигини рад этади. Аммо яна бир ҳақиқатни унутмаслик керакки, Қуръон ва Сунна ушбу сўзнинг маъноларини мисли кўрилмаган юксакликка кўтарди.

“Ҳикмат” сўзи ўзаги билан боғлиқ исмлар ҳам араблар орасида кенг тарқалганига диққат қаратиш лозим. Йигирматача саҳоба Ҳакам исми билан, ўнтача саҳоба Ҳакийм исми билан номланган, йигирмата Ҳакам номли муҳаддис ҳам маълум, шунингдек, Ҳукайм, Ҳукайма (аёл), Ҳакмон, Ҳакмун исмлари ҳам учрайди[2].

Ғарб олимлари Жозеф Горовиц, Артур Жефри ва Франц Роузенталларга кўра, «ҳикмат» араб тилида кўпроқ ҳуқуқий ва маъмурий-бошқарувни ифодаловчи тушунча (ҳукм) сифатида мавжуд эди. Бошқа семит тилларида эса у аллақачон ‘донишмандлик’ маъносини олиб бўлганди. Шу тарзда, уларнинг фикрига кўра, арабча «ҳикмат» ва «ҳаким» ўзининг ‘донишмандлик’ маъноси юзасидан қадимги дин ва маданиятларнинг ташқи таъсирлари натижасини намоён этади[3]. Аммо бунга қўшилиб бўлмайди, аслида араб тарихида «ҳикамийя, ҳикам» каби кичик адабий жанрлар бўлгани, Луқмон ибн Од каби шахсларнинг ҳикматли гаплари исломдан олдин ҳам тарқалгани бу тушунча ‘донишмандлик’ маъносида ҳам ишлатилганини кўрсатади ва бунинг далиллари юқорида ўтди[4].

Бизнингча, Қуръон ва Сунна араб тилига янги ҳаёт бахш этгани маълум. Масалан, «имон»,

[1] Абу Усмон Амр ибн Баҳр ибн Маҳбуб Киноний Лайсий Жоҳиз. ал-Ҳайавон. VII.– Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмийя, 2003. III/213.

[2] Абулқосим Маҳмуд ибн Умар ибн Аҳмад Замахшарий Хоразмий Жоруллоҳ Замахшарий. ал-Фоиқ фий ғариб ал-ҳадис вал-асар. IV. – Байрут: Дор ал-маърифа, 1971. I/302-303; Шу муаллиф. Асос ал-балоға. II. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмийя, 1998. I/206-207; Абулфазл Жамолиддин Муҳаммад ибн Мукрим ибн Манзур Ифриқий Мисрий. Лисон ал-араб. XV. – Байрут: Дору содир, 1993. XII/140-145; Муҳаммад Муртазо Ҳусайний Забидий. Тож ал-арус мин жаваҳир ал-қомус. XL. – Қувайт: Матбаъату ҳукуматил Қувайт, 1965-2001. XXX/510-525; Tan Bilal. Kur’an’da Hikmet Kavramı. – Istanbul: Pınar Yayınları, 1997. – Б. 15-22; 16. Yaman Hikmat. The Concept of Hikmah in Early Islamic Thought: Thesis (PhD). – Massachusetts: Harvard University Cambridge, 2008. – Б. 23-42.

[3] Роузенталь Франц. Торжество знаний. Концепция знания в средневековом исламе. Пер. с англ. С. А. Хомутова. – Москва: Наука, 1978. – Б. 52-56.

[4] Yaman H. The Concept of Hikmah in Early Islamic Thought. – Б. 3-23.

«ислом», «ихлос», «дин» ва шу каби кўплаб тушунчаларга илгари уларда бўлмаган катта маънолар юкланди. Ҳикмат ҳам Қуръон ва Сунна орқали ўзининг мутлақ янги босқичига кўтарилди ва исломдан олдинги «ҳикмат» тушунчасининг миқёсларидан кўплаб маротабага кенгайди. Зеро, энди ҳикмат саҳиҳ илм билан қувватланган, мақсадлари аниқланган, ҳаракат йўналиши белгиланган кенг миқёсдаги тушунчага айланган эди.

Тадқиқотчи Айюб Палмер мана шу омилга тўхталган ҳолда, илгариги ҳикмат тушунчаси инсоннинг тасаввурига ёки илҳомигагина боғлиқ нарса бўлгани, илм билан алоқаси заиф бўлгани ёки бўлмаганини, аммо ислом ҳикмати замирида саҳиҳ илм ва мақсад борлигини, қадимги ва ислом ҳикмати орасидаги фарқ мана шунда кўринишини айтади.

Шу маънода ҳикматнинг Қуръон ва Суннада ишлатилиши ҳам унинг асл исломий тушунча эканлигини яққол намоён этса, бу икки манба унга юклаган улкан маънолар унинг янги жиҳатларини очиб бергани маълум бўлади. Бу икки манбада келган мисоллар ҳамда уларнинг тафсир ва шарҳлари, шунингдек, илк ислом олимларининг улардан келиб чиқиб айтган сўзлари бу фикрни қўллаб-қувватлайди ҳамда буларнинг бари унинг истилоҳий маънолар оламини ғоятда кенгайтиради, аммо булар энди кейинги изланиш ва мақолаларимиз мавзусидир.

Хулоса қилиш мумкинки, ҳикмат сўзи кўплаб маъноларга асос бўлган ҳолда у ҳақда янада кенгроқ тадқиқотлар ўтказиш лозим бўлади. Юқорида ҳикматнинг маънолар оламидаги қамрови бошқа кўплаб сўзлардан ҳам кенгроқ эканглиги баён қилинди. Хусусан, Қуръон ва Сунна Қуръоннинг ўзида “ҳикмат” деб аталиши ва келажакда қадимги даврдан бошлаб, унинг дин ва маданиятларда тутган ўрни, жумладан, фалсафа билан алоқаси, Қуръон ва Суннадаги маънолари ҳамда ислом олимлари томонидан нафақат луғавий жиҳатдан, балки истилоҳий жиҳатдан ишлатилиши ва таърифланишини ўрганиб чиқиш ҳикматнинг ўрнини янада кенгроқ очиб беришда муҳим аҳамиятга эга. Буларнинг натижасида биз маълум бир чегаралар билан чегараланган ҳикматни эмас, балки кенг миқёсдаги исломий ҳикматни ва унинг миқёсини англаб етишимиз мумкин бўлади...

Шунингдек, ҳикматнинг бугунги илм-фан, диний-маънавий ҳаётдаги ўрнини аниқлаш ҳам долзарб аҳамиятга эга. Унинг давримиздаги, илмий ва амалий йўналишлардаги аҳволи, ҳаётимиздаги ўрни қай даражада? Аммо яна бир қизиқ жиҳат шундан иборатки, ҳикмат қанчалик тадқиқ этилмасин, жуда кенг қамрови туфайли аслида унинг тадқиқи охирига етиб бўлмайди ҳам... Чунки Қуръони Каримда илм берилган кишиларга даражалар берилиши хабар берилгани ҳолда, ҳикмат берилган кишига кўп яхшилик берилиши ҳақида оят келган ҳамда бу яхшилик ва кўп ифодасининг туб мазмуни, таъбир жойиз бўлса, ҳикмату фалсафаси нима? Шуларни ҳисобга олганда, ҳикматни жуда кўп томонлама ўрганиладиган ва теран тадқиқ этиладиган доимий объект сифатида баҳолаш лозим.

Резюме. Илм ва ҳикмат муносабати, исм ва маъно боғлами, Ҳаким Термизий қарашлари, ҳакимлик асослари, ҳикматнинг луғавий маънолари, шеъриятда ҳикмат, ҳадислардан мисоллар, тилшунослик англами, манбашунослик таҳлили.

Resume. Relationship between knowledge and wisdom, connection between name and meaning, views of Hakim al-Tirmidhi, facets of a wiseman’s personality, lexical meanings of “hikmah”, hikmah in poetry, examples from hadiths, linguistic interpretation, source-critical analysis.

Резюме. Соотношение знания и мудрости, взаимосвязь имени и значения, воззрения Хакима ат-Тирмизи, грани личности хакима, лексические значения понятия «хикма», понятие «хикма» в поэзии, примеры из хадисов, лингвистическое понимание, источниковедческий анализ.